

**“BADIY ASARLARDAGI TABIAT TASVIRLARINI TARJIMA QILISHDA
MADANIY-KONSEPTUAL EKVIVALENTLIKNI TA’MINLASH MUAMMOLARI
(ERNEST HEMINGWAYNING “THE OLD MAN AND THE SEA” ASARI ASOSIDA)”**

Isamiddinov Jamshidbek

Oltinko’l tuman 3-son texnikumi

Katta o’qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23281389>

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy asarlardagi tabiat tasvirlarini tarjima qilishda madaniy-konseptual ekvivalentlikni ta’minlash muammolari Ernest Hemingwayning “The Old Man and the Sea” (o’zbekcha tarjimada “Chol va dengiz”) asari misolida kompleks tadqiq etiladi. Tadqiqotda tabiat tasvirlari (dengiz, quyosh, shamol, marlin, akulalar, qushlar va boshqa elementlar) nafaqat makoniy fon, balki chuqur kognitiv, ramziy va madaniy konseptlar tizimi sifatida qaraladi. Ingliz-amerika va o’zbek lingvokulturologik modellardagi tafovutlar tufayli yuzaga keladigan leksik-semantik transformatsiyalar, madaniy-konseptual asimmetriya, ma’no yo’qotilishi (loss of meaning) va kompensatsiya mexanizmlari tahlil qilinadi.

Nida, Komissarov, Newmark nazariyalari hamda kognitiv lingvistika va lingvokulturologiya yondashuvlari asosida original matn va o’zbekcha tarjima (asosiy e’tibor I. G’ofurov va P. Shermuhamedov tarjimalariga) qiyosiy o’rganiladi. Natijada, to’liq semantik ekvivalentlikdan ko’ra funksional-kognitiv va kontekstual ekvivalentlik strategiyalarining samaradorligi asoslanadi hamda tabiat tasvirlarini tarjima qilishda madaniy-konseptual ekvivalentlikni ta’minlashning ko’p bosqichli modeli taklif etiladi.

Kalit so’zlar: madaniy-konseptual ekvivalentlik, tabiat tasviri, badiiy tarjima, Hemingway, “Chol va dengiz”, kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya, kompensatsiya, transformatsiya.

Abstract. This article provides a comprehensive study of the problems of ensuring cultural-conceptual equivalence in the translation of nature imagery in literary works, based on Ernest Hemingway’s *The Old Man and the Sea* (translated into Uzbek as *Chol va dengiz*). Nature descriptions (the sea, sun, wind, marlin, sharks, birds and other elements) are examined not merely as spatial background, but as a complex system of cognitive, symbolic and cultural concepts. The research analyses lexical-semantic transformations, cultural-conceptual asymmetry, loss of meaning and compensation mechanisms arising from differences between Anglo-American and Uzbek linguoculturological models. Drawing on the theories of Nida, Komissarov and Newmark, as well as cognitive linguistics and linguoculturology, the original text is compared with Uzbek translations (primarily those by I. G’ofurov and P. Shermuhamedov). The findings demonstrate the superiority of functional-cognitive and contextual equivalence strategies over complete semantic equivalence and propose a multi-stage model for ensuring cultural-conceptual equivalence in the translation of nature imagery.

Keywords: cultural-conceptual equivalence, nature imagery, literary translation, Hemingway, *The Old Man and the Sea*, cognitive linguistics, linguoculturology, compensation, transformation.

Kirish

Zamonaviy tarjimashunoslikda badiiy matnni bir tildan boshqa tilga o’girish jarayoni endi shunchaki leksik va grammatik birliklarni almashtirishdan iborat emas. Tarjimon asl matnda ifodalangan obraz, assotsiatsiya, ramz, estetik ta’sir va, eng muhimi, muayyan madaniyatga xos

konseptual mazmunni maqsad til va madaniyat vakiliga tushunarli va ta'sirchan shaklda yetkazishi lozim. Ayniqsa, tabiat tasvirlari (peyzaj) bu jarayonda alohida murakkablik kasb etadi.

Chunki badiiy asarlarda tabiat hodisalari, landshaft elementlari, dengiz, quyosh, shamol, osmon, tun va boshqa tabiiy obrazlar ko'pincha voqea makonini tasvirlash bilan chegaralanmaydi. Ular qahramonning ruhiy holatini ifodalashi, syujet rivojiga ta'sir ko'rsatishi, chuqur ramziy va falsafiy mazmunni yuzaga chiqarishi hamda asarning umumiy g'oyaviy-estetik tizimini shakllantirishi mumkin.

Ingliz va o'zbek tillari hamda madaniyatlari o'rtasidagi lingvokulturologik farqlar tabiatga oid obrazlarning tarjimasida sezilarli qiyinchiliklar tug'diradi. Bir xil tabiiy obyekt yoki hodisa turli madaniy muhitlarda turlicha assotsiativ, emotsional va ramziy yuklama olishi mumkin. Natijada tarjimon tabiat tasvirining tashqi shaklini saqlagan holda uning matndagi konseptual mazmunini yo'qotib qo'yishi yoki, aksincha, mazmunni saqlash maqsadida shakliy o'zgarishlarga murojaat qilishi mumkin. Bu holat madaniy-konseptual ekvivalentlikni ta'minlashning aniq mezonlari va usullarini ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

Ernest Hemingwayning 1952-yilda yozilgan "The Old Man and the Sea" asari mazkur muammoni tadqiq etish uchun o'ziga xos laboratoriyadir. Asarda dengiz, quyosh, shamol, osmon, marlin, akulalar, qushlar va boshqa tabiat komponentlari syujet makonini shakllantirish bilan birga, insonning tabiat bilan munosabati, kurash, yolg'izlik, iroda, umid, mag'lubiyat va insoniy qadr kabi g'oyalarni ochib berishda faol ishtirok etadi. Hemingwayning mashhur "Aysberg nazariyasi" (Iceberg Theory) tufayli so'zlar minimal, ammo ma'no maksimaldir. Bu esa tarjimonda madaniy-konseptual ekvivalentlikni saqlashni yanada murakkablashtiradi.

Tadqiqotning dolzarbligi uch jihat bilan belgilanadi. Birinchidan, tabiat tasvirlarining badiiy matndagi funksional va konseptual xususiyatlarini aniqlash hamda ularni tarjimada qayta yaratish mexanizmlarini belgilash zarurati. Ikkinchidan, tarjimada tabiat obrazining bevosita ma'nosi bilan bir qatorda uning kontekstual, ramziy, assotsiativ va madaniy mazmunini saqlash darajasini aniqlash uchun yaxlit tahliliy mezonlarga ehtiyoj. Uchinchidan, ingliz tilidagi badiiy tabiat tasvirlarining o'zbek tilida qayta yaratilishida qaysi hollarda to'liq, qisman yoki funksional ekvivalentlik yuzaga kelishini aniqlash tarjima nazariyasi uchun muhim ilmiy natijalar berishi mumkin.

Mavjud tadqiqotlar (Nida, Newmark, Komissarov, Venuti, Baker, Lakoff & Johnson, Maslova, Karasik, Salomov, G'afurov va boshqalar) badiiy tarjimaning ko'plab nazariy jihatlarini yoritgan bo'lsa-da, "The Old Man and the Sea" asaridagi tabiat tasvirlarini ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilishda madaniy-konseptual ekvivalentlikning qanday ta'minlanishi masalasi kompleks tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ayniqsa, tabiat tasvirining uch darajasini (lingvistik ifoda, kontekstual-badiiy mazmun va madaniy-konseptual mazmun) birgalikda tahlil qilish zarurati mavjud.

Shu bois, tadqiqotning asosiy maqsadi — Hemingway asaridagi tabiat tasvirlarining lingvo-semantik, stilistik va kognitiv-ramziy mazmunini kompleks o'rganish hamda ularni o'zbek tiliga tarjima qilishda madaniy-konseptual ekvivalentlikni ta'minlash muammolarini aniqlash, ma'no yo'qotilishlarini bartaraf etish strategiyalarini belgilash va amaliy tarjima modelini ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism

1. Badiiy matnda tabiat tasvirining nazariy va lingvokulturologik asoslari

Badiiy adabiyotda tabiat tasviri (peyzaj) faqat geografik makon yoki dekorativ fon vazifasini o'tab qolmaydi.

Zamonaviy matn tilshunosligi, poetika va kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan, u asarning kompozitsion-semantik karkasini shakllantiruvchi, muallifning kognitiv dunyo manzarasini (picture of the world) hamda personajlarning ruhiy-emotsional holatini ifodalovchi murakkab lisoniy-konseptual sistema hisoblanadi.

Peyzaj va tabiat tasviri o'rtasida terminologik farq mavjud. Peyzaj asosan inson ko'zi bilan idrok etiladigan tashqi muhit va landshaftning badiiy tasviri bo'lsa, tabiat tasviri undan kengroq bo'lib, samoviy va iqlim hodisalari, flora va fauna, inson-tabiat o'rtasidagi kognitiv-metaforik munosabatlar va ramziy qatlamlarni ham o'z ichiga oladi.

Badiiy matnda tabiat tasviri quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

- lokativ (makoniy-zamonaviy);
- psixologik (parallelizm va kontrast);
- kompozitsion-syujet shakllantiruvchi;
- kognitiv-ramziy (implitsit).

Hemingway uslubida bu funksiyalar "Aysberg nazariyasi" orqali eng yuqori nuqtaga erishadi. Matndagi qisqa, neytral va xolis tasvirlar ortida chuqur eksistensial va madaniy mazmun yotadi.

Ekvivalentlik va adekvatlik tushunchalari esa tarjima sifatini belgilovchi asosiy mezonlardir. Formal, dinamik, semantik, pragmatik va funksional ekvivalentlik turlari tabiat tasvirlarini tarjima qilishda turlicha ahamiyat kasb etadi. Amaliyot ko'rsatadiki, formal ekvivalentlik har doim ham kutilgan estetik va kognitiv natijani bermaydi; funksional-kognitiv ekvivalentlik ustunroq chiqadi.

Madaniy-konseptual ekvivalentlik esa original matndagi konseptning kognitiv, ramziy, milliy-madaniy va emotiv qatlamlarini maqsad til sohibi ongida xuddi shunday psixologik-estetik idrokni hosil qiladigan lisoniy va uslubiy vositalar orqali qayta tiklashdir. Tabiat obrazlari bu jarayonda milliy dunyoqarashning muhim ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi.

2. "The Old Man and the Sea" asarida tabiat tasvirlarining lingvistik, semantik va konseptual xususiyatlari

Asarda dengiz konsepti markaziy o'rin tutadi. U shunchaki geografik obyekt emas, balki:

- makon;
- hayot manbai;
- kurash va sinov maydoni;
- yolg'izlik;
- tabiat kuchi;
- insonning mavjudlik holati sifatida ko'p qirrali ma'no kasb etadi.

Ayniqsa, "la mar" (ayol jinsi, mehr, latofat) va "el mar" (erkak jinsi, raqiblik) o'rtasidagi kognitiv-gender oppozitsiya muhimdir. Santiago dengizni sevgan ayol sifatida idrok etsa, yosh baliqchilar uni raqib deb biladi. O'zbek tilida grammatik jins kategoriyasi yo'qligi sababli bu oppozitsiya kontekstual va sifatlovchi vositalar orqali qisman tiklanadi, biroq to'liq konseptual ekvivalentlikka erishish qiyin.

Quyosh, oy, osmon, shamol va ob-havo tasvirlari ham konseptual yuklamaga ega.

Quyosh — energiya va shafqatsiz sinov; shamol — harakat va o'zgarish; tun — yolg'izlik va ichki sinov ramzidir. Tabiat tasvirlarida metafora, personifikatsiya va epitetlar orqali tashqi muhit qahramonning ichki holatini ifodalaydi (nature → character's inner state).

Inson va tabiat munosabatining konseptual modeli esa asarning falsafiy o'zagidir.

Santiago dengiz, marlin, qushlar bilan birodarlik, hurmat va ayni paytda kurash munosabatida bo'ladi. Bu model oddiy "inson–tabiat" qarama-qarshiligidan ancha murakkab va ekologik-eksistensial xarakterga ega.

3. Tabiat tasvirlarini o'zbek tiliga tarjima qilishda madaniy-konseptual ekvivalentlik muammolari

Tarjima jarayonida leksik-semantik transformatsiyalar (konkretlashtirish, umumlashtirish, modulyatsiya, tushirib qoldirish, almashtirish) keng qo'llaniladi. Hemingwayning minimalistik uslubi o'zbek adabiy tilining ekspressiv imkoniyatlariga moslashtirilganda ko'pincha semantik boyitish va kompensatsiya kuzatiladi.

Metaforik va ramziy ma'nolarni qayta yaratishda asosiy savol quyidagicha qo'yiladi: tarjimada tabiat obrazining badiiy shakli saqlanganmi yoki uning konseptual mazmuni saqlanganmi? Ko'p hollarda shakliy o'zgarishlar hisobiga konseptual mazmun saqlanadi yoki, aksincha, shakl saqlanib, chuqur ma'no susayadi.

Madaniy-konseptual nomuvofiqlikning asosiy sabablari:

- grammatik jins kategoriyasining o'zbek tilida yo'qligi ("la mar / el mar");
- dengizchilik va fauna realiyalarining lakunarligi (skiff, marlin, mako, Portuguese man-of-war);
- milliy-madaniy assotsiatsiyalarning farqi;
- Hemingway uslubining (parataxis, lakonizm) o'zbek sintaksisiga moslashishdagi qiyinchiliklar.

Bu holatlarda kompensatsiya va kontekstual ekvivalentlik muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarjimon leksik darajada yo'qotilgan ma'noni sintaktik, frazeologik yoki sifatlovchi darajada qoplashi mumkin. Masalan, "la mar" konsepti "mehribon, munis, gohida shafqatsiz ayol" sifatlovchilari orqali, "salao" esa "peshonasi sho'r" frazemasi orqali kompensatsiya qilinadi.

Tadqiqot natijasida taklif etilayotgan madaniy-konseptual ekvivalentlik modeli quyidagi zanjirdan iborat:

Tabiat obrazi → Lingvistik ifoda → Kontekst → Badiiy funksiya → Madaniy komponent → Konseptual ma'no → Tarjima transformatsiyasi → Ekvivalentlik darajasi → Tarjima strategiyasi → Madaniy-konseptual ekvivalentlik

Bu model original va tarjima matnlarini oddiy solishtirishdan ko'ra chuqurroq, tizimli tahlil imkonini beradi.

Xulosa

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, badiiy asarlardagi tabiat tasvirlarini tarjima qilishda madaniy-konseptual ekvivalentlikka erishish murakkab, ko'p bosqichli jarayondir.

Hemingwayning "The Old Man and the Sea" asari misolida aniqlangan asosiy muammolar — leksik lakunalar, konseptual asimmetriya, stilistik farqlar va madaniy komponentning susayishi — funksional-kognitiv yondashuv, kontekstual ekvivalentlik va kompensatsiya strategiyalari orqali samarali bartaraf etilishi mumkin.

Ishlab chiqilgan model kelgusida boshqa badiiy matnlardagi tabiat tasvirlarini tarjima qilishda nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Amaliyotchi tarjimonlar, muharrirlar va oliy ta'lim muassasalari uchun ushbu yondashuv tabiat obrazlarining nafaqat lug'aviy, balki chuqur madaniy-konseptual qatlamlarini saqlab qolishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hemingway E. The Old Man and the Sea. – New York: Charles Scribner's Sons, 1952.
2. Xeminguey E. Chol va dengiz / tarj. I. G'ofurov, P. Shermuhamedov. – Toshkent, 1986 (va keyingi nashrlar).
3. Nida E. Toward a Science of Translating. – Leiden, 1964.
4. Komissarov V.N. Teoriya perevoda. – Moskva, 1990.
5. Newmark P. A Textbook of Translation. – 1988.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago, 1980.
7. Salomov G'. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent.
8. G'afurov I. Tarjima san'ati. – Toshkent.
9. Baker M. In Other Words. – Routledge.
10. Bassnett S. Translation Studies. – Routledge.
11. Oltinko'l tuman 3-son texnikumi
12. Katta o'qituvchisi magistr Isamiddinov J.